

سیر تحول شمایل‌نگاری رسول خدا در مکاتب نگارگری تاریخ میانه ایران

مریم سلیمانی* / فرزانه فرجفر** / اکرم محمودی***

چکیده

شمایل‌نگاری رسول خدا یکی از مهم‌ترین حوزه‌های هنر دینی است که در مکاتب نگارگری تاریخ میانه ایران کاربرد داشته است. این پژوهش قصد دارد ضمن شناسایی شاخص ترین شمایل‌نگارهای پیامبر در مکاتب نگارگری، به این پرسش پاسخ دهد: چه تحولات ریخت‌شناسانه‌ای در شمایل‌نگاری پیامبر در تاریخ میانه ایران به وجود پیوسته است؟ روش تحقیق تحلیلی - تطبیقی، شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای - اسنادی و نمونه‌گیری این پژوهش را برترین شمایل‌های تاریخ میانه ایران که انتساب قطعی به دوره تاریخی مزبور و پیامبر اسلام داشته و کیفیت بصری و تنوع مضمونی مناسبی را دارا هستند، تشکیل می‌دهند. اغلب شمایل‌نگارهای در ادوار نخستین تاریخ میانه، دارای اشتراکاتی همچون چهره‌های بدون نقاب، کاربرد هاله گرد دورسر، گزینه‌ی رنگی محدود، ساختار عمدتاً ایستا و ساده و خلوص و بی‌پیرایگی عناصر بصری هستند؛ لیکن از عصر ایلخانی به بعد از سادگی شان کاسته شده و به ترفندهای بصری ممتازی همچون دقت در جزئیات، چهره نقاب دار، هاله آتشین، گزینه رنگی متعدد، جامگان فاخر، کشیدی اندام، پرداخت دقیق و ساختار پویا و منحنی، در اعصار تیموری و صفوی دست یافته‌اند.

واژگان کلیدی

تاریخ میانه ایران، مکاتب نگارگری، شمایل‌نگاری، پیامبر اسلام.

smrym5047@gmail.com

*. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه نیشابور.

farrokhfar@neyshabur.ac.ir

**. استادیار گروه پژوهش هنر دانشگاه نیشابور.

mahmoudi@nayshabur.ac.ir

***. مرتب گروه نقاشی دانشگاه نیشابور.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۰۸

طرح مسئله

با ظهور دین اسلام و گسترش تعالیم یگانه پرستی، سکوتی که در چند قرن نخستین در باب تصویرگری و چهره‌نگاری دینی صورت گرفته بود، در تاریخ میانه ایران درهم شکست. اسلام آوردن فرمانروایان مغول و حمایت از ادب، دانشمندان و هنرمندان در پیروی از علم و ادب و هنر و اندیشه‌های اسلامی، زمینه مناسبی برای تهیه کتب مصور با مضامین تاریخی و ادبی – بهویژه قصص پیامبران و حوادث زندگی آنان – پدید آورد.^۱ بدین صورت نخستین شمایل‌نگاره‌های رسول خدا^{علیه السلام} در مکاتب نگارگری ایران، در آغاز تاریخ میانه ظهور یافتد و در همین دوران به شکوفایی رسیدند. این شمایل در قیاس با نمونه‌های پس از آن، تفاوت‌های چشمگیری را از نظر شیوه بازنمایی و ساختار نمایش می‌دهند. این تغییر، نشان از آن دارد که اندیشه‌های مذهبی و جریان‌های سیاسی تفکر شیعی، در ورود العلاقات جدید، در شکل‌گیری هنرهای تصویری – بالأخص در شمایل‌نگاری قدیسان و بزرگان دینی – نقش داشته است. بدین منظور مسئله پژوهش بر این پایه استوار است که سیر تحول ریخت‌شناسانه در شمایل‌نگاری حضرت محمد^{علیه السلام} در نگارگری تاریخ میانه ایران چگونه بوده است؟ و چه تنوعی را نمایش می‌دهد؟ مطالعات مقدماتی، این فرضیه را مطرح می‌کند که شمایل‌نگاره‌ها در کاربست عناصر بصری، ویژگی‌های مشترکی داشته، ولیکن در شیوه بازنمایی و قدرت بیان نمادین و رمزآمیز، با یکدیگر متفاوت بوده‌اند.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با شمایل‌نگاری رسول خدا^{علیه السلام}، منابع متعددی موجود است که برخی از آنها با مسئله این پژوهش مرتبط هستند و اطلاعات در خور توجهی ارائه می‌دهند؛ لیکن در پاسخ به این مسئله، منابع کاملی محسوب نمی‌شوند. از آن جمله می‌توان به «مجموعه چکیده مقالات همایش بین‌المللی سیمای حضرت محمد^{علیه السلام} در هنر» اشاره کرد که به همت علیرضا طاهری و در سال ۱۳۹۴ منتشر شد و به طور موردي به معرفی شمایل‌نگاری هر دوره پرداخته است؛ اما این پژوهش‌ها، در حد چکیده و ناتمام باقی مانده‌اند و گزارش کاملی از نتایج آنها در اختیار نیست. کتاب «معراج تکاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تکاهی به پیکرتکاری حضرت محمد^{علیه السلام}» نوشته هلنا شین‌دشتگل منتشر شده در سال ۱۳۸۹، تصویرسازی رسول خدا^{علیه السلام} را در دوره‌های مختلف تاریخ نقاشی ایران مورد بررسی قرار داده است. از آنجایی که مطالعات این پژوهش صرفاً بر معراج نگاره‌ها متمرکز است، باقی

۱. شین‌دشتگل، معراج تکاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تکاهی به پیکرتکاری حضرت محمد^{علیه السلام}، ص ۳۴.

شمایل‌های رسول خدا^{نه} را مورد نقد و بررسی قرار نمی‌دهد؛ کما اینکه در تبیین روند شمایل‌نگاری بر تاریخ میانه ایران تأکید ندارد و چارچوب مشترکی را برای ریخت‌شناسی شمایل به کار نبسته است. از این محقق، منبعی دیگر با عنوان «چهره رسول خدا^{نه} در روند تصویرگری آیینی» در روزنامه شرق در سال ۱۳۸۴ موجود است که با موضوع پژوهش در ارتباط است، لیکن در پاسخ به پرسش تحقیق و قیاس شمایل‌نگارها در ادوار مختلف تاریخ نگارگری ایران، منبع کاملی به‌شمار نمی‌آید. مقاله «نگارگری و شمایل‌نگاری؛ تجلی هنر دینی در میان شیعیان امامیه و مسیحیان ارتدوکس» اثر مشترک هوشنگی و غلامیان، منتشر شده در نشریه *معرفت ادیان* در سال ۱۳۹۴، به بررسی مبانی نظری ادیان اسلام و مسیحیت ارتدوکس و جایگاه روایات تصویری و نگاره‌های دینی و نقش آنها در انتقال باورها می‌پردازد. منابع دیگری همچون «رمزناسی نقاشی‌های معراج» نوشته بهنام کامرانی در سال ۱۳۷۹، کتاب *شمایل‌نگاری دیگی در ایران و غرب از آغاز تا دوره معاصر* اثر راضیه یاسینی، منتشر شده در سال ۱۳۹۵ و مقاله‌ای از همین نویسنده در نشریه *مطالعات هنر اسلامی* در ۱۳۹۵ با عنوان «سیر تطور شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشییه» موجود است که در پاره‌ای موارد وضعیت شمایل‌نگاری پیامبر^{نه} را بررسی نموده‌اند. مقاله مشترک شاقلانی‌پور و قاضی‌زاده نیز با عنوان «رمزپردازی نگاره معراج پیامبر» منتشر شده در نشریه *بساتین* در سال ۱۳۹۵، به آیکونولوژی عناصر بصری نگاره معراج پیامبر^{نه} پرداخته است؛ این پژوهش نیز از این منظر که تنها بر شمایل‌های موجود در معراج‌نامه‌ها محدود شده و باقی شمایل‌ها را بررسی نمی‌کند، منبع کاملی به حساب نمی‌آید.

برخی پژوهشگران غربی همچون کریستین گروبر در تحقیق خود با عنوان «تصاویری از رسول خدا» در سال ۲۰۱۵ و فیلیپ پی. واینر در جلد دوم کتاب *فرهنگ تاریخ و اندیشه‌ها* که در سال ۱۳۸۵ به فارسی ترجمه و چاپ شده، به این موضوع توجه داشته و در مطالعات خود به شمایل‌نگاری پیامبر^{نه} اشاره کرده‌اند. این منابع نیز همچون منابع فارسی، به روند شمایل‌نگاری و تحولاتی که این حوزه هنر دینی از آغاز تا دوران اوج و سپس افول آن در تاریخ میانه ایران طی کرده، توجهی نداشته‌اند. از این حیث، این پژوهش با رویکرد ریخت‌شناسانه به شمایل‌نگاری سیمای مبارک پیامبر^{نه} در تاریخ میانه ایران می‌پردازد و به نسخ و مضامین خاص محدود نمی‌شود. تمایز پژوهش حاضر در قیاس با پژوهش‌های موجود بر این است که مبانی تحلیل ثابت و مشخصی را در سنجه شمایل‌نگارها در مکاتب بر جسته نگارگری تاریخ میانه ایران مدنظر قرار داده و از این منظر به ارزیابی و سیر تحول بر جسته‌ترین شمایل‌نگارهای موجود و قطعی از رسول خدا^{نه} می‌پردازد.

روش تحقیق

نگارش این تحقیق از حیث هدف، بنیادین؛ از نظر روش، تحلیلی – تطبیقی؛ و شیوه گردآوری اطلاعات آن، کتابخانه‌ای – اسنادی است. حوزه زمانی مورد مطالعه این پژوهش، عصر تاریخ میانه ایران است که از دوران حاکمیت سلجوقیان آغاز شده و تا نیمه عصر صفوی ادامه می‌یابد. از آنجایی که شمایل نگاره‌های منسوب به رسول خدا^۱ در تاریخ میانه ایران محدود و انگشت‌شمار می‌باشدند، مبنای گزینش جامعه آماری برحسب: الف) انتساب قطعی به دوره تاریخی مزبور، ب) انتساب قطعی به رسول خدا^۲، ج) کیفیت بصری و د) تنوع مضمونی بوده است. بدین ترتیب جامعه آماری این پژوهش را منتختی از ممتازترین نسخ مصور مکاتب نگارگری اعصار سلجوقی، ایلخانی، تیموری و وجود صفوی که شمایل واضحی از رسول خدا^۳ را تصویر نموده‌اند و در اعتبار آن نسخ، تردیدی وجود ندارد، تشکیل می‌دهند که به ترتیب زمانی شامل نسخ: ورقه و گلشاه، جامع التواریخ، آثار الباقيه، معراج نامه ایلخانی، معراج نامه تیموری، گلچین اسکندر سلطان، خمسه نظامی شاه‌تهماسبی و روضة الصفا می‌شوند. مبنای سنجش و تجزیه و تحلیل آثار نیز از ویژگی‌های فرمی و ریختی شمایل نگاره‌ها تشکیل می‌شوند. منظور از ریخت، که معادل فارسی واژه لایتن فرم می‌باشد، ژست، هیئت، شکل، قیافه و صورت است^۴ که در شمایل‌های منتخب، مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

شمایل نگاری رسول خدا^۵ در تاریخ میانه ایران

برخی پژوهشگران، آغاز تاریخ میانه ایران را عصر سلجوقیان می‌دانند که پس از آن به ترتیب خوارزمشاهیان، ایلخانان، تیموریان و صفویان بر ایران حکومت کردند.^۶ بدین ترتیب معرفی مکاتب نگارگری ایران و بررسی سیر تحول آثار، در مکاتبی صورت می‌گیرد که در حدفاصل عصر سلجوقی و صفوی قرار می‌گیرند. منظور از شمایل در معنای عام، چهره‌ای روحانی و متعلق به عالم قدس است که حضور آن در جامعه دینی، سبب اشاعه معنویت و پاییندی به اصول معنوی است.^۷ در بحث شمایل نگاری بزرگان دین اسلام و بالأخص پیامبر^۸ باید گفت که قرآن، تصاویر خیالی را منوع نمی‌کند و در احادیث و روایات نیز چنین معنی وجود ندارد.^۹ پاره‌ای نظرات، آغاز شمایل نگاری رسول خدا^{۱۰} را در عصر ایلخانی شرح داده‌اند،^{۱۱} لیکن با استناد به دو شمایل نگاره موجود در نسخه ورقه و گلشاه در عصر

۱. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۸، ص ۱۲۴۶۲.

۲. لمبتن، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ص ۳۵ - ۷.

۳. یاسینی، «سیر تطور شمایل نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳۸، ص ۷.

۴. URL: 1.

۵. شین دشتگل، معراج نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تکاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد^{۱۱}، ص ۱۱ - ۸

سلجوقی، آغاز شمایل‌نگاری رسول خدا^۲ را دوران پیش از ایلخانان می‌توان دانست. بی‌تردید نقاشی دینی و مصورسازی متون مذهبی در دوره‌های نخستین اسلام و تا پیش از قرن هشتم قمری، مورد توجه نبوده اما با وجود مخالفت بعضی از علمای دین، نشانه‌هایی از نگارگری دینی پدیدار شد که به ترسیم برخی صحنه‌ها فراخوانده شدند. این فراخوان، نقاشان را به نقش کردن چهره پیامبر^۳ ترغیب کرد. مع‌الوصف تعداد تصاویر رسول خدا^۴ در مقایسه با تصاویر عیسی مسیح بسیار اندک است.^۵ دوره سلجوقیان – که از نیمه قرن پنجم تا ششم قمری به طول انجامید – یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ هنر ایران است. از این دوره چند قطعه نقاشی و محدودی نسخ مصور به دست آمده که حائز اهمیت هستند و نخستین شمایل‌های پیامبر^۶ را دربردارند.^۷

در تاریخ نگارگری ایران، دوره حکومانی مغولان در قرن هشتم قمری، به عنوان دوره گذار یا شکل‌دهنده تلقی شده است. بدین معنا که در این عصر، سبک کلاسیک نقاشی پدید آمد، چنان‌که در آغاز همین دوران، تبریز به عنوان پایتخت ایلخانیان، مهم‌ترین مرکز نقاشی شناخته می‌شود.^۸ بررسی‌ها نشان می‌دهد که تصاویر دینی و وقایع تاریخی متنوعی از زندگی پیامبر اکرم^۹ در نسخ خطی و مصور عصر ایلخانی به تصویر کشیده شده است. نمایش شمایل پیامبر^{۱۰} در بیان حادثه‌های مهم زندگانی ایشان، آشکارا در نسخه‌های مصور و مشهور این عهد به چشم می‌خورد. در این میان، عناصر تصویری شمایل، برای تمایز و تأکید بر مقام معنوی پیامبر^{۱۱} در مجلس آرایی این دوران فراوان به کار رفته است.^{۱۲}

در عصر تیموریان، عرصه مناسبی برای باروری هنری و فرهنگی شکل گرفت. مکتب هرات در این عصر، دوره بسیار پرباری را طی کرد که بخشی از آثار مهم این مکتب را به خود اختصاص داده است. لیکن بخش دیگری از فعالیت مکتب هرات تیموری به نیمه دوم قرن نهم قمری تعلق دارد.^{۱۳} «اعتقاد شدید سلاطین و شاهزادگان تیموری و امرایشان به مشایخ صوفیه، قرن نهم را یکی از ادوار مساعد برای رواج تصوف و نفوذ روزافزون صوفیه ساخت». این رویکرد در کنار سیاست تیموریان در

۱. عکاشه، *نگارگری اسلامی*، ص ۱۰۸.

۲. پاکباز، *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*، ص ۵۶ – ۵۵.

۳. سعیدی‌زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام^{۱۲} تا قبل از دوره ایلخانی»، *فصلنامه علمی-پژوهشی تکره*، ص ۹۳.

۴. شین دشتگل، *معراج نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های موده‌ی باشahi به پیکره‌نگاری حضرت محمد^{۱۳}*، ص ۲۴۴ – ۲۴۳.

۵. پاکباز، *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*، ص ۸۰ – ۷۹.

۶. صفا، *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۴، ص ۶۶.

حمایت از فعالیت‌های فرهنگی قابل توجه، رابطه‌ای تنگاتنگ با تمایلات سیاسی و موقعیت حاکمان تیموری داشت. دربار حاکمان تیموری از طریق حمایت فرهنگی، به خصوص حمایت از فعالیت‌های ادبی، هنر و فرهنگ که خود نشانه‌هایی از قدرت است، سعی در به دست آوردن حیثیت فرهنگی داشتند.^۱ یکی از این فعالیت‌ها، توجه به شمایل‌نگاری موضوعات دینی و از جمله شمایل رسول خدا^۲ است که هم در مکتب شیراز و هم در مکتب هرات تیموری مورد توجه قرار گرفت.

پس از تیموریان، صفویان - بیش از دو قرن - بر ایران حکومت کردند و هزاران نمونه از شیوه‌های نقاشی، باقی گذاشتند. اعتقاد شدید به خاندان رسالت و تعصبات سخت ایشان، تحولات جدیدی در شمایل‌نگاری رسول خدا^۳ به ویژه در صحنه‌آرایی معراج پدید آورد. اعتقادات مذهبی صفویان در جریان فرقه‌گرایی شیعی، بخش وسیعی از شمایل‌نگاری آیینی را با سلیقه مردمی‌تر در مجلس‌نگاری معراج و در شمار آثار هنر شیعی سبب شد.^۴ به نظر می‌رسد نقابی که چهره رسول خدا^۵ با آن پوشانیده شده، در روزگار صفوی و در جریان تعصبات سخت اعتقادات مذهبی آنان الحق شده باشد، زیرا در زمان به تصویر کشیدن برخی نسخ مصور دیگر، چهره رسول خدا^۶ آشکارا نمایش داده شده است.^۷ عصر صفوی پایان تاریخ میانه ایران محسوب می‌شود.

سیر تحول شمایل‌نگاری سیمای مبارک حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم} در مکاتب نگارگری ایران

جامعه آماری این پژوهش را منتخبی از برترین شمایل‌های منسوب به رسول خدا^{صلی الله علیه و آله و سلم} در مکاتب نگارگری ایران تشکیل می‌دهند که در انتخاب آنها چند شرط مدنظر بوده است: ۱. در بستر نسخ ادبی، تاریخی و مذهبی تاریخ میانه ایران نقش بسته باشند، ۲. در اعتبار زمانی و مکانی این نسخ تردیدی وجود نداشته باشد و ۳. شمایل قابل تشخیصی را از رسول خدا^{صلی الله علیه و آله و سلم} ارائه دهنند. بدین ترتیب از هر دوره تاریخ میانه، سه نسخه و از هر نسخه، یک نگاره شاخص، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. البته از عصر سلجوقی، به دلیل فقدان نمونه‌های معتبر و کافی، تنها یک نسخه با دو شمایل موجود است که هر دو شمایل در جامعه آماری این پژوهش می‌گنجند. در مجموع ۱۱ شمایل گزینش شدند که به ترتیب دوره تاریخی و زمان خلق اثر عبارت‌اند از:

۱. شایسته‌فر، «عنصر الوهیت در نگارگری تیموری»، *همایش هنر اسلامی*، ص ۱۶۸.

۲. شین دشتگل، *معراج نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تماهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم}*، ص ۲۴۵.

3. Lentz & Iowry, *Timur and the Princely vision*, 132 & 166.

۱. عصر سلجوقی - قونیه: نسخه ورقه و گلشاه،^۲ پیامبر^۳ در کنار قبور دو عاشق (نگاره ۱)

نگاره ۱ - عصر سلجوقی - قونیه: ورقه و گلشاه^۴

پیامبر^۳ در کنار قبور دو عاشق

۲. عصر سلجوقی - قونیه: نسخه ورقه و گلشاه،^۵ پادشاه شام در محضر پیامبر^۶ (نگاره ۲)

نگاره ۲ - عصر سلجوقی - قونیه: ورقه و گلشاه^۷

پادشاه شام در محضر پیامبر^۶

1. Topkapi Saray Museum, Istanbul, Turkey (H. 841).

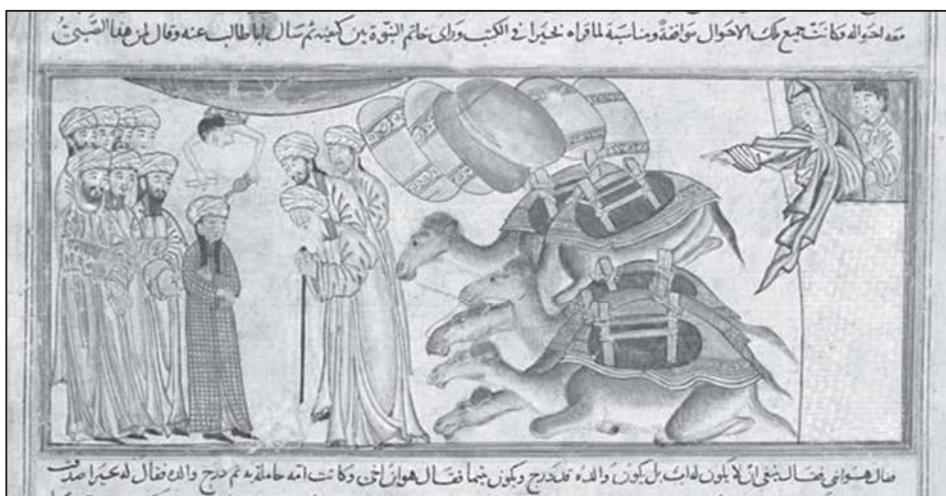
۲. سعیدی زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام^۸ تا قبل از دوره ایلخانی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی تگره*، ص ۴۰.

3. Topkapi Saray Museum, Istanbul, Turkey (H. 841).

۴. سعیدی زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام^۸ تا قبل از دوره ایلخانی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی تگره*، ص ۳۹.

۳. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه جامع التواریخ^۱، احترام گذاشتن بحیرای مسیحی به رسول

خداد^۲ (نگاره ۳)

نگاره ۳ - عصر ایلخانی، مکتب تبریز: جامع التواریخ^۳ / احترام گذاشتن بحیرای مسیحی به رسول خدا^۴

۴. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه آثار الباقیه^۵، رسول خدا^۶ در مبارله (نگاره ۴)

نگاره ۴ - عصر ایلخانی - مکتب تبریز: آثار الباقیه^۵ / رسول خدا^۶ در مبارله

1. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

2. Gruber, "IMAGES", *Muhammad in History*, p. 289.

3. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

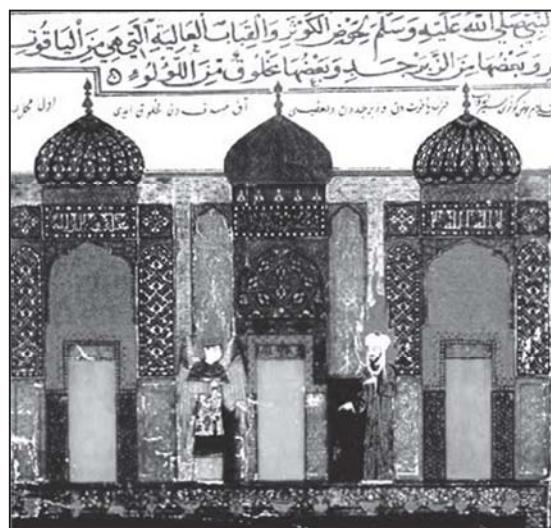
4. شبین دشتگل، معراج نگاری نسخه های خطی تا نقاشی های مردمی با تکاهی به پیکره نگاری حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم}، ص ۴۳

۵. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه معراج نامه،^۱ معراج پیامبر (نگاره ۵)

نگاره ۵ - عصر ایلخانی - مکتب تبریز: معراج نامه^۲ / نسخه معراج نامه،^۳ معراج پیامبر

۶ عصر تیموری - مکتب هرات: نسخه معراج نامه،^۴ پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} رو به سوی باغ‌های بهشت (نگاره ۶)

نگاره ۶ - عصر تیموری - مکتب هرات: معراج نامه^۵ / پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} رو به سوی باغ‌های بهشت

1. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

2. شین دشتگل، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تکاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم}، ص ۱۱۰.

3. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

4. Paris National Library.

5. شایسته‌فر، هنر شیعی؛ عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتبه‌نگاری دوره تیموریان و صفویان، ص ۷۸.

۷. عصر تیموری - مکتب هرات: نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو^۱ / رسول خدا^۲ در فتح مکه (نگاره ۷)

نگاره ۷ - عصر تیموری - مکتب هرات: کلیات تاریخی حافظ ابرو / رسول خدا در فتح مکه

۸ عصر تیموری - مکتب شیراز: گلچین اسکندر سلطان،^۳ پیامبر^۴ همراه ۱۲ امام در عرصه

قیامت (نگاره ۸)

نگاره ۸ - عصر تیموری - مکتب هرات: گلچین اسکندر سلطان / پیامبر^۴ همراه ۱۲ امام در عرصه قیامت

1. Britannia Museum of London.

۲. شایسته‌فر، هنر شیعی؛ عناصر هنر شیعی در تکارگری و کتیبه‌نگاری دوره تیموریان و صفویان، ص ۸۳

3. Lisbon, Golbangian (813 - 14 / 1410 - 11).

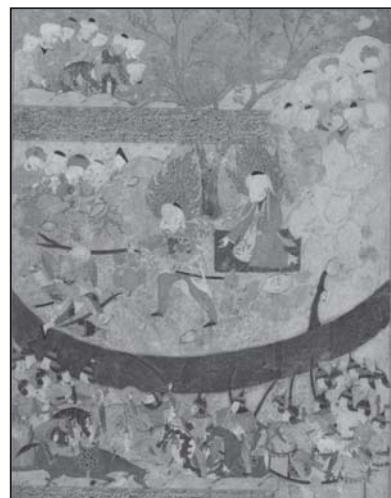
۴. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۹۸

۹. عصر صفوی - مکتب تبریز: نسخه خمسه نظامی شاه تهماسبی،^۲ معراج پیامبر^۳ (نگاره ۹)

نگاره ۹ - عصر صفوی - مکتب تبریز: خمسه نظامی / معراج پیامبر^۳

۱۰. عصر صفوی - مکتب شیراز: نسخه روضه الصفا،^۴ پیامبر^۵ در حال نظاره علی^۶ (نگاره ۱۰)

نگاره ۱۰ - عصر صفوی - مکتب شیراز: روضه الصفا / پیامبر^۵ در حال نظاره علی^۶

1. Britannia Museum of London (946 - 950 / 1539 – 1543).

۲. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۱۷۹.

3. Arthur M. Sackler Gallery.

۴. آتابای، فهرست تاریخ - سفرنامه - سیاحت نامه - روزنامه و جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی، ج ۲، ص ۱۳۷.

۱۱. عصر صفوی - مکتب اصفهان: نسخه روضه الصفا^۱، مقام علی^۲ و جانشینی پیامبر^{علیه السلام} در واقعه غدیر خم (نگاره ۱۱)

نگاره ۱۱ - عصر صفوی - مکتب اصفهان: روضه الصفا

مقام علی^{علیه السلام} و جانشینی پیامبر^{علیه السلام} در واقعه غدیر خم

مواردی که به عنوان مبانی تحلیل در مطالعات این پژوهش مذکور است، در سه بخش اصلی مضمون، تصویر و ساختار تفکیک می‌شوند. در تحلیل مضمونی: ارتباط شمايل با مضمون و نوع روایت؛ در بخش تحلیل بصری (با رویکرد ریخت‌شناسانه): نوع چهره‌پردازی، پیکرنگاری، کیفیت رنگ و نوع پلان‌بندی (طبقه‌بندی سطوح تصویر) و شیوه اجرا؛ و در بخش تحلیل ساختاری: نوع رویکرد و نوع ترکیب در کادر تصویر، ساختار هندسی نگاره، جایگاه شمايل در ترکیب، نمایش جزئیات، ارتباط با دیگر عناصر نگاره و فضاسازی، خوانش و بررسی می‌شوند.

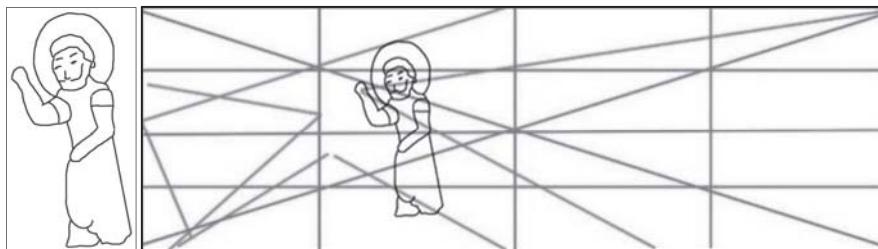
یک. شمايل نگاری عصر سلجوقی (نگاره‌های ۱ و ۲)

نگاره ۱: قدمی‌ترین شمايل نگاره شناسایی شده از رسول خدا^{علیه السلام} به عصر سلجوقی و به دو نگاره موجود در نسخه ورقه و گلشاه تعلق دارد. با توجه به آسيبي که به نگاره‌ها وارد شده، تشریح برخی جزئیات، سخت و گاه ناممکن است. نگاره نخست با موضوع «دیدار پیامبر^{علیه السلام} از مقبره دو عاشق» و روایتی مذهبی، شمايل مبارک پیامبر^{علیه السلام} را با رویکردی واقع‌گرana نشان می‌دهد که با چهره‌ای منور و گرد، ابروان کمانی، محاسنی صاف و نرم سفید، زاویه دید سه‌رخ و دارای عمامه‌ای که محکم به دور

1. Chester Beatty Library.

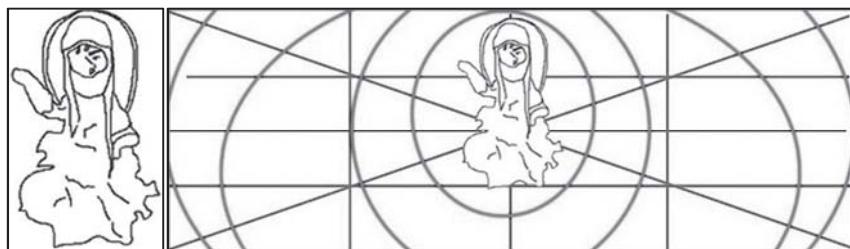
2. URL: 2.

سرbstه شده همراه است. هاله‌ای گرد و طلایی در پشت سر شمایل قرار دارد و همین رنگ در بازویند نیز دیده می‌شود. پیکر قامتی کوتاه و عروسکی دارد با سری بزرگ که نسبت طول سر به طول قامت ایستاده، بزرگ‌تر از حد متعارف است. شمایل، ردابی بلند با آستینی بلند و تنگ به همراه دو بازویند پهن بر تن دارد و در ترسیم آن از سه رنگ استفاده شده که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی کار شده‌اند. نگارگر با کاربرد رنگ روشن در شمایل و جامه پیامبر^{نه} از نورپردازی خوبی جهت جلب توجه بیننده استفاده کرده است. این نگاره مجموعاً دارای یازده رنگ است که در ترسیم پیکره پیامبر^{نه} از سه رنگ استفاده شده است: رنگ بنفسج روشن در لباس و عمame، رنگ سفید برای محسن ایشان و رنگ طلایی برای هاله سر. رنگ‌های نگاره در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی هستند. از نشانه‌هایی به کار رفته در شمایل پیامبر^{نه} می‌توان به جامگانی که رنگی روشن‌تر از سایرین دارند و همچنین دست‌هایی که به نشان شکرگزاری و دعا بالاگرفته شده، اشاره کرد. نگارگر در پرداختن به شمایل پیامبر^{نه} از خطوط نرم و سیال سود جسته که می‌تواند نشان از حس آرامش و خلوص در ایشان باشد. کاربرد نقاشی مقامی، پرداخت و ریزه‌کاری، در این نگاره دیده نمی‌شود. نگاره دارای ترکیب‌بندی ساده، با دو پلان‌بندی و کادری افقی به شکل مستطیل است که شمایل پیامبر^{نه} در دوسوم فضای نگاره و در پلان دوم قرار گرفته است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، شمایل پیامبر^{نه}، نزدیک به مرکز نگاره در قسمت دو سوم از سمت چپ نگاره قرار می‌گیرد که بر تمرکز به این نقطه و اهمیت بخشیدن به شمایل پیامبر^{نه} در قیاس با دیگر پیکرهای موجود در تصویر دلالت دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{نه} در نسخه ورقه و گلشاه، عصر سلجوقی

نگاره ۲: موضوع نگاره دوم، حضور پادشاه شام در محضر پیامبر^{نه} است که روایتی تاریخی دارد و با رویکرد واقع‌گرا ترسیم شده است. در اینجا شمایل رسول خدا^{نه} ساده و ابتدائی و با ویژگی‌های نقاشی سلجوقی همچون بازویند پارچه‌ای منقوش، هاله گرد دور سر و گیسوان بلند دیده می‌شود. شمایل پیامبر^{نه} با پیکر کوتاه و عروسکی با گردنبی کوتاه، در وسط تصویر و نشسته بر زیراندازی

شاهانه قرار گرفته و زاویه دید، از نمای کاملاً روبروست که نمایی نادر در ترسیم شخصیت‌های اصلی و بالاًخص شمایل‌های دینی محسوب می‌شود و احتمالاً متأثر از شمایل‌نگاری بودائی است.^۱ با توجه به آسیبی که به نگاره وارد شده، این گونه استدلال می‌شود که چهره پیامبر ﷺ به صورت مدور و با ابروان کمانی و محاسنی صاف، نرم، مشکی و کوتاه ترسیم شده و دارای عمامه‌ای است که محکم بسته شده و هاله‌ای که نشان تقدس ندارد چرا که حول سر همه شخصیت‌های سامی‌نژاد حاضر در این نسخه قرار گرفته است. نقوش روی البسه با نقوش گیاهی و هندسی تزئین شده و ردایی بلند، دارای آستینی بلند و تنگ، به همراه دو بازویند پهن که همرنگ با هاله دور سر مبارک پیامبر ﷺ نقش بسته است. این نگاره مجموعاً دارای هفت‌رنگ متنوع می‌باشد که در ترسیم پیکر پیامبر ﷺ از چهار رنگ بنفس روشن و سفید در لباس و عمامه، رنگ سیاه برای محسان ایشان و رنگ طلایی برای هاله سر استفاده شده است. رنگ‌ها در عین خلوص و شفافیت کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی است که با قرار گرفتن شمایل پیامبر ﷺ در مرکز تصویر، توجه را به خود جلب کرده است. از نمادهای به کار رفته، قرارگیری شمایل مبارک در مرکز تصویر، زیراندازی به شکل گل نیلوفر و حالت دست مبارک که بالاگرفته شده، می‌باشند. در این نگاره بیشتر از رنگ‌های قرمز و آبی با غلبه رنگ‌های گرم استفاده شده و نقاشی مقامی دیده می‌شود. نوع فضاسازی بسته است و توجه به پرداخت‌ها و ریزه‌کاری‌ها دیده نمی‌شود. نگاره دارای کادری افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویاست که پیامبر ﷺ در مرکز نگاره مصور شده و دارای ترکیب‌بندی ساده همراه با دو پلان می‌باشد که شمایل ایشان در پلان دوم با خطوط نرم و سیال قرار گرفته است. در تحلیل ساختار نگاره نیز همچون نمونه پیشین، بهره‌گیری از ساختار متمرکز و جای‌گیری شمایل حضرت بر نقطه مرکزی کادر تصویر مشهود است، کما اینکه ترکیب متقابن نیز به تصویر افزوده شده که بر جایگاه قدسی و بلندمرتبه پیامبر ﷺ تأکید بیشتری شده است (تصویر ۲).

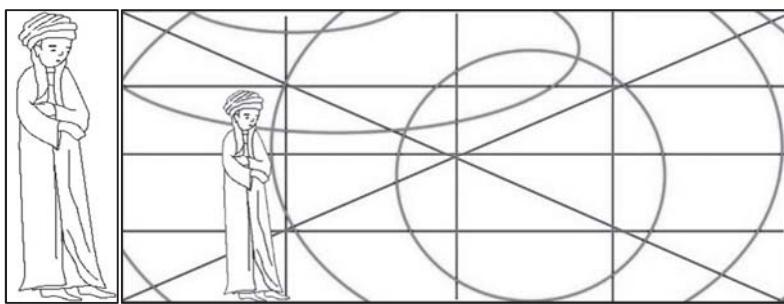
تصویر ۲ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه ورقه و گلشاه، عصر سلجوقی

۱. شیرازی، «بررسی ویژگی‌های پیکره و شمایل نگاری بودا در دیوارنگاری و مجسمه‌های بودا در مشرق زمین»، نشریه نقش‌ماهی، ش ۱۳، ص ۱۱۴ – ۱۱۵.

دو. شمایل‌نگاری عصر ایلخانی (نگاره‌های ۳، ۴ و ۵)

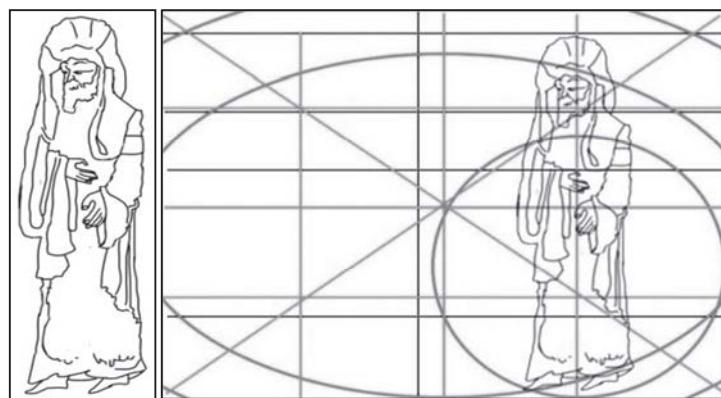
نگاره ۳: شمایل موجود در نسخه جامع التواریخ به شرح واقعه تاریخی پیشگویی بحیرای راهی می‌پردازد و رویکردی واقع‌گرا دارد. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شمایل‌نگاری نسخه جامع التواریخ، وضوح کامل در به نمایش گذاشتن چهره پیامبر اکرم^۲ است؛ چیزی که قبل و بعد از آن به ندرت شاهدش بوده‌ایم.^۳ در چهره‌پردازی این نسخه با صورت‌های بیضی شکل و چهره‌ای غیربومی، زاویه دید سرخ، چانه نوک‌تیز، لب و دهانی کوچک و غنچه همراه با بینی کشیده، ابروان کوتاه و پرپشت و مشکی با چشمانی درشت و مورب روبرو هستیم. نگارگر در پرداختن به شمایل پیامبر^۲ از خطوط روان و قلم‌گیری نرم در تداعی آرامش و معنویت، سود جسته و تنانسبات انسانی را با در نظر گرفتن تناسب طول سر به طول قامت ایستاده، نمایش داده است. علاوه بر شمایل پیامبر^۲ دیگر پیکرها از نظر تنانسبات انسانی تقریباً به یک اندازه به تصویر کشیده و تفاوتی با شمایل پیامبر^۲ دیده نمی‌شود؛ تنها تفاوت بارز را در جامه پیامبر^۲ می‌توان جست که از سایرین متفاوت می‌باشد. بین سه تا شش گزینه رنگی در ترسیم شمایل‌ها دیده می‌شود که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی به کار رفته‌اند. نگارگر از نقاشی مقامی بهره برده و در ترسیم نگاره نیز از فضاسازی باز و فراخ و توجه به جزئیات و پرداخت در ریزه‌کاری استفاده کرده است. نگاره دارای افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویا و چهار پلان می‌باشد که شمایل پیامبر^۲ در پلان اول و در قسمت یک‌چهارم نگاره قرار دارد. نگاره مجموعاً دارای هشت رنگ قهوه‌ای، سیاه، سفید، قرمز، کرم، آبی، بنفس و سبز سیر است که در ترسیم شمایل پیامبر^۲ از چهار رنگ قرمز، سیاه، سفید و کرم در لباس و عمامه و گیسوان و صورت ایشان استفاده شده که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی می‌باشند. از نمادها و نشانه‌های به کار رفته می‌توان به فرشته بالای سر پیامبر^۲ توجه به ریزه‌کاری‌ها و پرداختی که در جامه پیامبر^۲ استفاده شده، اشاره کرد. ساختار این نگاره که بر خطوط دور و متمرکز استوار است، فضای پویایی را در قیاس با دو نگاره قبل نشان می‌دهد؛ بالاخص در محل قرارگیری شمایل پیامبر^۲ که از مرکز ساختار، فاصله گرفته و لیکن روی به سوی نقطه تمرکز تصویر دارد و رویکرد نوبنی را به نمایش می‌گذارد. این رویکرد با در نظر گرفتن مضمون نگاره که دوران کودکی و پیش از بعثت حضرت را شرح می‌دهد، مفهوم و نوع ساختار را هدفمند می‌سازد (تصویر ۳).

۱. شایسته‌فر، «بررسی تأثیر سیره پیامبر اکرم^۲ بر هنر نگارگری و معماری اسلامی»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ص ۱۲۵.

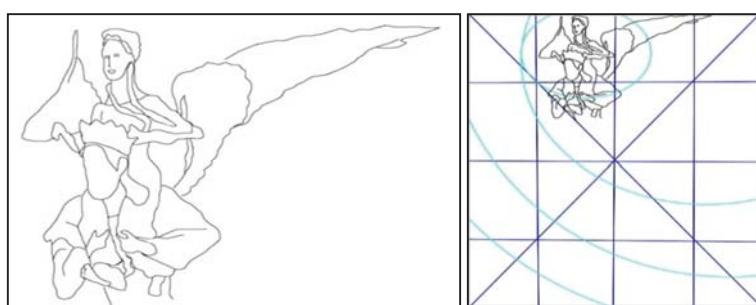

تصویر ۳ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه جامع التواریخ، عصر ایلخانی

نگاره ۴؛ در نسخه آثار الباقیه، شمایل پیامبر ﷺ در بیان روایت تاریخی مباهله، با رویکردی واقع گرا ترسیم شده است. در این نگاره پیامبر ﷺ دارای چهره‌ای بیضوی با چشمانی کشیده و مورب و ابروانی کمانی و محاسنی تیره و مشکی و باحالتی نرم است. نگاره دارای کادر مستطیل افقی و ایستا و سه پلان است که شخصیت اصلی نگاره (پیامبر ﷺ) در فضای یک چهارم سمت راست نگاره و با بلندترین قامت و در پلان اول همراه پیکرهای جلوی زمینه قرار گرفته است. این نگاره مجموعاً دارای هشت رنگ سفید، کرم، آبی، بنفش، سبز، زرد، قرمز و سیاه است که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از شش رنگ سفید، سبز سیر و روشن، قهوه‌ای، کرم، بنفش و مشکی در طرح لباس‌ها و چهره استفاده شده و در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی است. جامگان پیامبر ﷺ چه از لحاظ رنگ‌پردازی و چه از نظر طراحی و تزئینات، در پرداخت‌ها با دیگر پیکرهای دارای تفاوتی چشم‌گیر است. با توجه به کاربرد رنگ روشن و دقت در پرداخت‌ها و تزئیناتی که در شمایل و جامه پیامبر ﷺ مخصوصاً عمامه متفاوت ایشان نسبت به سایرین وجود دارد، از نورپردازی خوبی هم برای جلب توجه بیننده استفاده شده است. از نمادهای به کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به لباس و عمامه‌ای متفاوت، همراه با جزئیات بسیار و ابری بالای سر و شالی روی سر اشاره کرد. به نظر می‌رسد این پوشش متفاوت برای نشان دادن حضرت از سایرین بوده است. در نگاره تا حدودی به فضای خالی توجه شده و ترکیب‌بندی ایستا، فشردگی پیکرهای به کادر، توجه به تقارن و فضای کلی اثر بیانگر خصوصیات این نگاره می‌باشد. ساختار این نگاره علاوه بر تفاوت در نوع مضمون با نگاره پیشین، اشتراک چشمگیری را نشان می‌دهد که محتملاً نوعی ساختار مرسوم در ترسیم شمایل‌های دینی و قدسی در عصر ایلخانان بوده است! در عین حال ارزیابی نوع خطوط ساختاری، این گونه تداعی می‌کند که تمامی فرم‌ها حول محور شمایل پیامبر ﷺ در چرخش می‌باشند و بر مقام والای ایشان تأکید دارند (تصویر ۴).

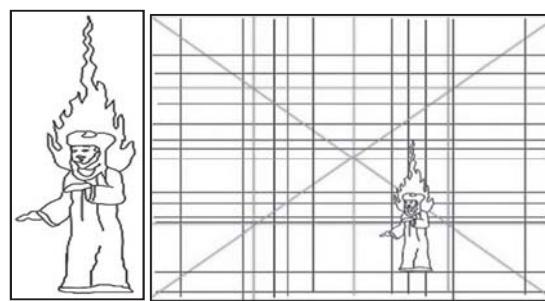
تصویر ۴ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{نه} در نسخه آثار الباقيه، عصر ایلخانی

نگاره ۵: موضوع این شمایل، معراج رسول خدا^{نه} است که روایتی مذهبی و رویکردی خیالی دارد. رسول خدا^{نه} در این نگاره دارای گروه سنی جوان و بدون محاسن، همراه با گیسوانی بلند به رنگ مشکی صاف و دارای دهان و بینی ظرفی مصور شده است. نگاره کادری عمودی به شکل مستطیل، با ترکیبی پویا و غیرقرینه دارد که دارای چهار پلان می‌باشد که شمایل مبارک پیامبر^{نه} در پلان چهارم نگاره، در یک سوم خط عمودی در سمت چپ نگاره قرار گرفته است. نشانه‌هایی که در این نگاره بر حضرت تأکید می‌کنند، شامل کاربرد عناصر متافیزیکی و جامه‌ای متفاوت نسبت به سایرین است. نگاره مجموعاً دارای نه رنگ است که در ترسیم شمایل پیامبر^{نه} از شش رنگ سفید، سیاه، کرم، صورتی، بنفش و آبی استفاده شده است. پوشش لباس سایر افراد و اشکال موجود در زمینه، به رنگ‌های کرم روشن، آبی، سبز، قرمز، نارنجی، بنفش، سیاه و سفید و زمینه به رنگ خردلی است که کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی می‌باشند. نگارگر عمامه‌ای بر روی سر مبارک پیامبر^{نه} مصور کرده که در هیچ‌کدام از پیکرهای اطراف مشاهده نمی‌شود. جامه پیامبر^{نه} آستین‌هایی کوتاه دارد که دست‌ها از آرنج مشخص می‌باشد و با رنگ آبی کاملاً ساده و بدون پرداخت و جزئیات ترسیم شده است. از نشانه‌های به کار رفته می‌توان به لباس بسیار ساده با آستین‌های کوتاه و عمامه سفید بر سر مبارک در قسمت بالای نگاره، اشاره کرد. این سادگی در طراحی و رنگ جامگان و قرارگیری شمایل در بالاترین قسمت نگاره نزدیک به مرکز تصویر، جهت جلب توجه بیننده بوده است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، شمایل پیامبر^{نه} در قسمت دو چهارم از سمت چپ نگاره جای دارد و چنانچه خطوط منحنی و دوار ساختار مدنظر قرار گیرند، تمامی عناصر حول محور پیامبر^{نه} و در چرخش پیرامون ایشان نقش بسته‌اند (تصویر ۵).

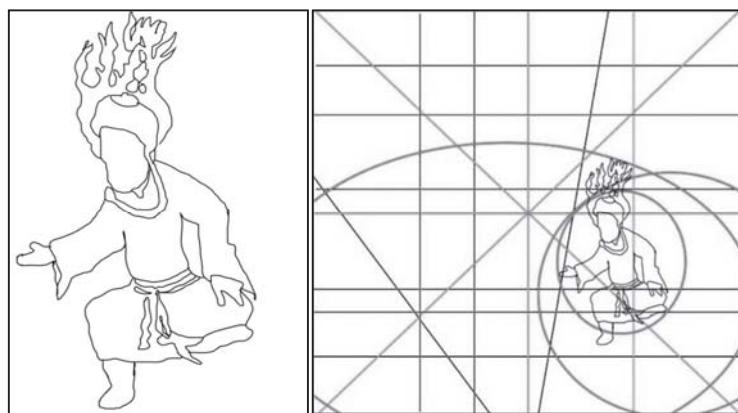
تصویر ۵ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{علیه السلام} در نسخه معراج‌نامه، عصر ایلخانی

سه. شمایل‌نگاری عصر تیموری (نگاره‌های ۶ و ۸)

نگاره ۶: نگاره پیامبر^{علیه السلام} رو به سوی باغ‌های بهشت، روایتی مذهبی دارد که با رویکردی خیالی ترسیم شده است. چهره پیامبر^{علیه السلام} دارای فرم بیضی با چانه‌ای نوک‌تیز، محاسن کوتاه و صاف و نرم و مشکی، لب و دهان کوچک همراه با بینی کشیده، ابرو وان کمانی با چشمانی درشت و مورب، صورت سه‌رخ و فرم شعله طلایی‌رنگ در اطراف سر است. در اینجا، نسبت طول سر به طول قامت ایستاده در قیاس با عصر ایلخانی افزایش یافته و کیفیت بهتری را نمایش می‌دهد. میانگین کاربرد رنگ در ترسیم شمایل حدود پنج تا شش رنگ بوده که کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی اجرا شده است. نگارگر با کاربرد رنگ‌های روشن در شمایل، از نورپردازی خوبی جهت جلب توجه بیننده استفاده کرده است. نگاره دارای ترکیب‌بندی ایستا و قربنه و پیکر حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم} در قسمت یک‌سوم قرار دارد. از نشانه‌های به کار رفته در شمایل حضرت، می‌توان به عمامه سفید رنگ و لباس ساده، فرم شعله آتشین همراه با نقابی بر صورت مبارک اشاره کرد. نقاشی مقامی در این نگاره‌ها دیده می‌شود. ساختار این نگاره رویکرد متفاوتی را با نگاره‌های پیشین نشان می‌دهد. شمایل پیامبر^{علیه السلام} در قسمت دو چهارم از سمت راست نگاره و روی به جبرئیل جای گرفته است. این ساختار، برتری مقام رسول خدا^{علیه السلام} را در قیاس با والاترین ملائکه الهی نشان می‌دهد (تصویر ۶).

تصویر ۶ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{علیه السلام} در نسخه معراج‌نامه، عصر تیموری

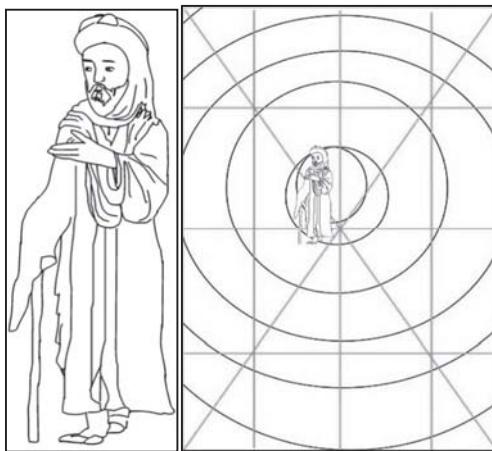
نگاره ۷: این نگاره، رسول خدا^{نه} را در زمان فتح مکه و در حالت وعظ، با روایتی تاریخی و رویکردی واقع‌گرا نشان می‌دهد. شمایل پیامبر^{نه} دارای روی‌بند (نقاب) همراه با عمامه‌ای سفید است که به دور عرق چینی محکم بسته شده و شالی به دور گردن آویخته و شعله نوری در پشت سر مبارکشان می‌باشد، همچنین این شمایل با چکمه‌هایی قرمز و شالی از پارچه‌ای لطیف بر دور کمر با لباسی بلند به تصویر درآمده که دارای آستینی گشاد می‌باشد. نگاره دارای ترکیب‌بندی پویا، غیرقرینه، فضای بسته و چهار پلان است که شمایل پیامبر^{نه} در قسمت یک‌چهارم نگاره و در پلان دوم جای گرفته است. شعله آتشین در اطراف سرمهبارک، نقاب روی صورت، شال بر روی شانه و عمامه محکم بر دور عرق چین، از نشانه‌های به کار رفته در این نگاره می‌باشد. در ساختار هندسی این نگاره، شمایل مبارک پیامبر^{نه} در سمت راست و در لایه دو چهارم و در مرکز خطوط ساختاری دور قرار گرفته که با در نظر گرفتن مضمون نگاره، نشان از محوریت ایشان در وعظ و خطابه در رویدادی مهم همچون فتح مکه دارد (تصویر ۷).

تصویر ۷ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{نه} در نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو، عصر تیموری

نگاره ۸: شمایل رسول خدا^{نه} همراه با دوازده امام^{نه} در عرصه قیامت، موضوعی مذهبی است که با رویکردی تخیلی به تصویر کشیده شده است. پیامبر^{نه} دارای چهره‌ای کشیده با فرمی بیضی، بینی کشیده با دهانی کوچک و محاسنی به رنگ مشکی و نرم، همراه با عمامه‌ای سفید می‌باشد که محکم به دور عرق چینی پیچیده و به شکل تحت‌الحنک بسته شده و با عصایی در دست همراه است. نگاره دارای فضاسازی بسته، کادر افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویا و غیرقرینه می‌باشد. مجموعاً دارای نه رنگ قهوه‌ای، کرم، سفید، سیاه، خردلی، سبز سیر و روشن، بنفش، آبی سیر و روشن، زرد و قرمز می‌باشد که در ترسیم شمایل پیامبر^{نه} از پنج رنگ کرم، سیاه، سفید، قهوه‌ای و

سبز به صورت کاملاً تخت و بدون سایه پردازی استفاده شده است. نگارگر با توجه به کاربرد رنگ روشن در شمایل و جامه پیامبر ﷺ از نورپردازی خوبی جهت جلب توجه بیننده استفاده نموده است. از نشانه‌های به کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به عمامه سفید، لباس ساده و بدون تزئینات، فرم شعله آتشین در پشت سر و رنگ‌های تخت و بدون سایه پردازی اشاره کرد. نگاره دارای ترکیب‌بندی پویا و فضاسازی فراخ و سه پلان می‌باشد که شمایل پیامبر ﷺ در پلان دوم و در یک‌سوم نگاره قرار دارد. شمایل با قلم‌گیری نرم و ظریف و دارای انعطاف انجام شده است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، مجددًا شمایل رسول خدا ﷺ در مرکز توجه و نقطه تمرکز تصویر قرار گرفته که بر جایگاه رفیع ایشان تأکید می‌کند (تصویر ۸).

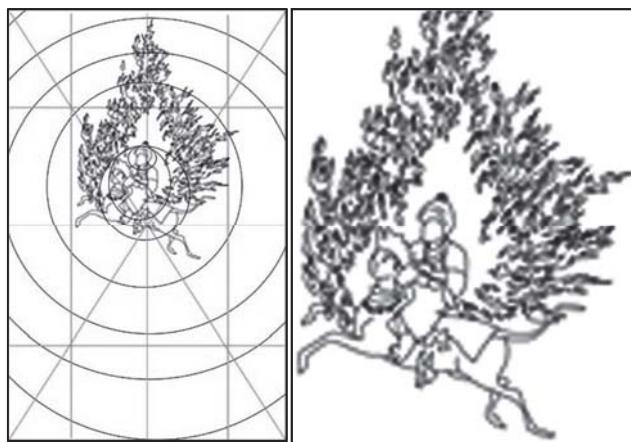

تصویر ۸ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه گلچین اسکندر سلطان، عصر تیموری

چهار. شمایل‌نگاری عصر صفوی (نگاره‌های ۹، ۱۰ و ۱۱)

نگاره ۹: روایت معراج رسول خدا ﷺ موضوعی مذهبی است که با رویکردی تخیلی در این نگاره ترسیم شده است. در اینجا توجه به تزئینات در پوشش پیامبر ﷺ مشهود است، لیکن در بقیه نگاره‌ها، درجایی که پوشش سایر پیکرها دارای نقش‌های تزئینی است، سادگی مبنای اصلی شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ بوده است. رنگ لباس پیامبر ﷺ عمدهاً سبز می‌باشد، درحالی که نمی‌توان ادعا کرد که این رنگ می‌تواند ویژگی لباس ایشان باشد زیرا در بین پیکرها به تصویر درآمده، هستند افرادی که دارای پیراهنی به رنگ سبز باشند. لیکن این امتیاز برای پوشش حضرت محمد ﷺ وجود دارد که لباسش به لحاظ نقوش، از سایرین ساده‌تر بوده و رنگ حاکم در لباس ایشان سبز است. نگاره دارای کادر عمودی به شکل مستطیل، ترکیب‌بندی پویا و فضاسازی فراخ

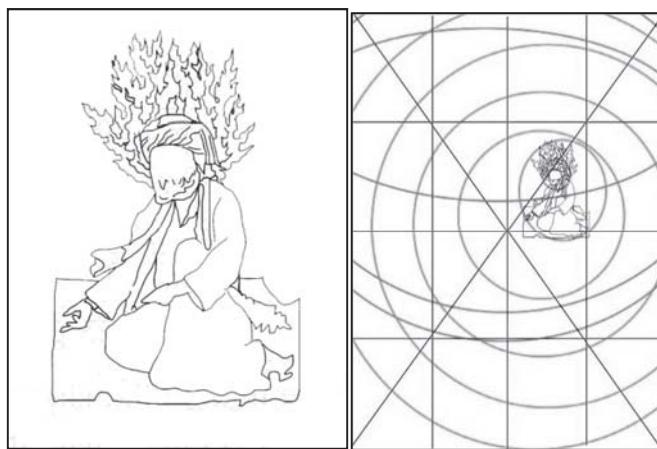
است. محل قرارگیری شمایل حضرت محمد^{صلی الله علیہ و آله و سلم} در قسمت وسط نگاره می‌باشد. نگاره مجموعاً دارای یازده رنگ متنوع سفید، کرم، آبی، بنفش، سبز، زرد، قرمز، نارنجی، سیاه، صورتی و قهوه‌ای است که در ترسیم شمایل پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} از چهار رنگ سبز، کرم، قرمز و آبی در طرح لباس‌ها و چهره استفاده شده و رنگ‌های گرم، غالب هستند. در اینجا رنگ سبز مختص پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} است و استفاده از این رنگ در لباس ایشان نشانی از بهشت و منسوب به حضرت است. رنگ‌های نگاره در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی اجرا شده‌اند. از نشانه‌های به کار رفته در شمایل پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} می‌توان به نقاب روی صورت مبارک، شال دور گردن، فرم شعله آتشین دور سر مبارک ایشان، سوار بر براق بودن حضرت، حضور جبرئیل و رنگ‌های گرم غالب در نگاره اشاره کرد. در ساختار نگاره، شمایل مبارک پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} در لایه دو چهارم از بالای صفحه و نزدیک به مرکز و حول محور خطوط سیال و مارپیچ قرار گرفته و چشم از شمایل به نواحی بیرونی و به صورت دورانی هدایت می‌شود که تداعی مفهوم هدایت‌گر و منجی مدبر را دارد (تصویر ۹).

تصویر ۹ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{علیه السلام} در نسخه خمسه نظامی، عصر صفوی

نگاره ۱۰: در این نگاره، رسول خدا^{علیه السلام} با تکیه بر روایتی تاریخی و رویکردی واقع گرا ترسیم شده است. پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} دارای نقابی بر روی صورت و فرمی از شعله‌های آتش در پشت سر و به همراه عمامه‌ای سفید که محکم به دور عرق چین تیره پیچیده شده، عبایی قرمزنگ همراه با آستینی گشاد و شالی بر دور گردن آویخته، آمده است. نگاره به لحاظ ترکیب‌بندی دارای فضاسازی باز و فراخ، با ترکیب‌بندی پویا و پرتحرک و چهار پلان است که پیامبر^{صلی الله علیہ و آله و سلم} در پلان سوم و نزدیک به مرکز نگاره قرار دارد. در ابعاد رنگی می‌توان این گونه استدلال کرد که نگاره دارای

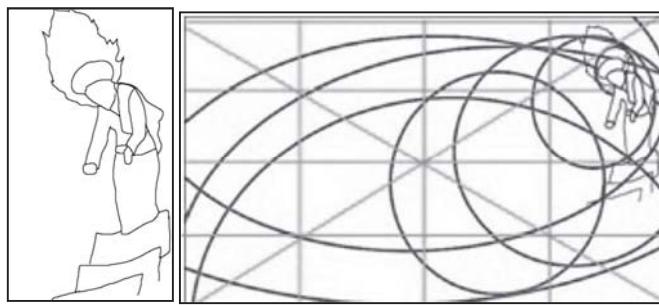
ده رنگ متنوع طلایی، قرمز، نارنجی، زرشکی، کرم، سفید، سیاه، آبی، بنفش و قهوه‌ای است که در ترسیم شمایل حضرت، به همراه زیرانداز ایشان از شش رنگ طلایی، نارنجی، کرم، سفید، سیاه، آبی استفاده شده است. رنگ‌ها مسطح و بدون سایه‌پردازی هستند و توجه به ریزه‌کاری‌ها را می‌توان در طراحی سلاح، ابزار جنگی و منظره‌پردازی بسیار زیبا و ظرفی، همراه با ابرهای پیچان مشاهده کرد. از نمادهای به کار رفته این است که شخصیت‌های اصلی چون پیامبر ﷺ و حضرت علی علیہ السلام نزدیک به مرکز کادر و بزرگتر از بقیه اشخاص ترسیم شده‌اند و شمایل مبارک پیامبر ﷺ در پلان دوم قرار گرفته است. عناصر شیعی به کار رفته شامل فرم شعله آتشین اطراف سر مبارک، روبند (برقع) سفید و نورانی روی صورت پیامبر ﷺ و شالی باریک و بلند دور گردن و عمامه‌ای که محکم بر دور عرق چین بسته شده است. در ترسیم ساختاری محل قرارگیری، شمایل پیامبر ﷺ در قسمت دو چهارم و نزدیک به مرکز نگاره است، گویی عناصر موجود در نگاره حول محور پیامبر ﷺ در چرخش می‌باشند (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه روضه الصفا مکتب شیراز، عصر صفوی

نگاره ۱۱: این نگاره، روایت تاریخی واقعه غدیر خم را با رویکردی واقع‌گرا نمایش می‌دهد. در این نگاره پیامبر ﷺ نقابی بر روی صورت، شعله‌های آتش در پشت سر، عمامه‌ای سفید بر سر که دور یک عرق چین محکم بسته شده و شالی لطیف روی شانه دارد. نگاره دارای کادری افقی به شکل مستطیل، پویا و پرتحرک و ترکیب‌بندی مورب، همراه با چهار پلان است که شمایل پیامبر ﷺ در پلان دوم و در یک چهارم نگاره قرار گرفته است. این نگاره مجموعاً ده رنگ خاکستری، سبز، زرد، قرمز، آبی، سفید، بنفش، کرم، زرد، طلایی و قهوه‌ای دارد که نگارگر در ترسیم

شمایل حضرت از چهار رنگ سفید، طالبی، قرمز و سبز استفاده کرده است. رنگ‌ها تخت و بدون سایه پردازی هستند و توجه به جزئیات و پرداخت در جامگان و منظره را می‌توان مشاهده کرد. از نمادهای به کار رفته می‌توان به قرارگیری شمایل بر روی جهاز شتران که از همه بالاتر قرار گرفته، لباس نقش دار و شالی بر دور گردن و شالی که به رنگ قرمز بوده و به دور کمر ایشان مصور شده، نقاب بر روی صورت مبارک و فرم شعله آتشین اشاره کرد. نگارگر در اینجا نیز در ترسیم شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} از قلم گیری روان و نرم و دارای زاویه‌های گرد سود جسته است. در تحلیل ساختار هندسی، شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} در لایه یک‌چهارم از سمت راست قرار گرفته و با تقسیم‌بندی دایره و منحنی در سطح نگاره مشاهده می‌شود؛ گویی که تمامی عناصر بر محوریت و مقام فاخر پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} تأکید دارند (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱ – ساختار نگاره و شمایل رسول خدا^{علیه السلام}
در نسخه خمسه نظامی روضة الصفا مکتب اصفهان، عصر صفوی

تحلیل یافته‌ها

این بخش ضمن شناسایی نمونه‌های موجود از شمایل‌نگاری رسول خدا^{علیه السلام} در مکاتب نگارگری دوره تاریخ میانه ایران (عصر سلجوقی، ایلخانی، تیموری و عصر صفوی)، ویژگی‌های تصویری این آثار را براساس کیفیت خط، فرم، رنگ، زاویه دید، شیوه بازنمایی و ترکیب‌بندی موردنبررسی قرار می‌دهد. در پژوهش و کندوکاو شمایل‌نگاری ادوار مختلف، این نتیجه به دست آمد که دوران سلجوقی آغازگر شمایل‌نگاری رسول خدا^{علیه السلام} بوده که به تدریج در ادوار پس از آن، شمایل‌نگاری دینی و بالاخص شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} موردنوجه قرار گرفته، است به طوری که در عصر صفوی بیشترین تصویرنگاری را دارد که به خاطر رواج دین شیعه، نگارگران از آزادی عمل بیشتری برخوردار شدند. آنچه در ادامه می‌آید تحلیل یافته‌های سه حوزه مضمونی، تصویری و ساختاری شمایل‌ها است که برحسب دوره‌های تاریخ میانه ایران تفکیک و در قالب جداولی به اجرا درآمده‌اند.

یک. تحلیل ویژگی‌های مضمونی

نگاره‌های عصر «سلجوقی» ماجراهای دیدار پیامبر ﷺ از مقبره دو عاشق» (نگاره ۱) و «پادشاه شام در محضر پیامبر ﷺ» (نگاره ۲) را شرح می‌دهند که به ترتیب در نگاره ۱ روایت مذهبی و در نگاره ۲ روایت تاریخی نمایش داده می‌شود و شمایل پیامبر ﷺ و عناصر موجود در تصویر با این مضمون در ارتباط هستند. مضمون سه نگاره دوران ایلخانی در مورد «پیشگویی بحیرای راهی» (نگاره ۳) و رسول خدا ﷺ در مبارله» (نگاره ۴) روایت تاریخی و «معراج» (نگاره ۵) روایت مذهبی می‌باشد و شمایل پیامبر ﷺ و کل نگاره با مضمون در ارتباط هستند. سه نگاره دوران تیموری «ماجرای معراج پیامبر ﷺ رو به سوی باغ‌های بهشت» (نگاره ۶)، «رسول خدا ﷺ در فتح مکه» (نگاره ۷) و «پیامبر ﷺ با دوازده امام زینت در عرصه قیامت» (نگاره ۸) را روایت می‌کنند که به ترتیب روایت‌های مذهبی، تاریخی و مذهبی را بازگو می‌کنند و نگاره و عناصر موجود در تصویر با مضمون در ارتباط هستند. سه نگاره دوران صفوی «ماجرای معراج رسول خدا ﷺ» (نگاره ۹)، «پیامبر ﷺ در حال نظاره علی علیه السلام» (نگاره ۱۰) و واقعه غدیر خم (نگاره ۱۱) را شرح می‌دهند که به ترتیب روایت نمادین، تاریخی و تاریخی دارند و عناصر تصویر با مضمون در ارتباط هستند (جدول ۱).

(نگارندگان)

دو. تحلیل ویژگی‌های بصری و ساختاری

نخستین تصاویری که در تاریخ میانه ایران در اختیار ما قرار دارد و در آن شمایل مبارک پیامبر ﷺ نقش بسته است، نگاره‌های ۱ و ۲ مربوط به عصر سلجوقی است. در این تصاویر، نگارگر ویژگی‌هایی همچون چهره، هاله‌ای دور سر و نوع پوشش را به طور یکسان در همه پیکره‌ها اعمال کرده است؛ از آنجایی که تمامی افراد با نژاد عرب در این نگاره دور سرشان هاله طلایی وجود دارد، نمی‌توان استدلال کرد که این هاله جنبه تقدس برای پیامبر ﷺ داشته باشد. لباس پیامبر ﷺ از سایرین ساده‌تر و با رنگ سفید و بنفش کمرنگ محصور شده و هیچ‌گونه ریزه کاری ندارد. تناسبات سر به طول قامت بزرگ‌تر و نسبت عرض سر به عرض شانه نیز بزرگ‌تر نمایانده شده است، شمایل‌های ۳، ۴ و ۵ عصر ایلخانی نیز فارغ از محدودیت ترسیم شده‌اند؛ در تناسبات نگاره ۳، نسبت سر به طول قامت بزرگ‌تر و نسبت عرض سر به عرض شانه دارای شانه‌هایی کوچک می‌باشند. در نگاره‌های ۴ و ۵ نسبت‌های پیکره‌ها در حد متعارف ترسیم شده‌اند، همچنان در شمایل‌های ۶ و ۸ عصر تیموری، آزادی عمل هنرمند دیده می‌شود؛ اما در نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو، شمایل شماره ۷ چهره مبارک پیامبر ﷺ با نقابی پوشانده شده است. نگاره شماره ۸ نسخه گلچین اسکندر سلطان پیامبر ﷺ و حضرت علی ‷ و حسین ‷ همگی در فرمی از شعله آتشین از سرتاپا قرار گرفته‌اند. در خمسه نظامی نگاره ۹، پیکر حضرت محمد ﷺ تماماً در فرم شعله آتشین از نور به همراه عمامه‌ای سفید و دستاری بر دور گردن، تناسبات پیکر پیامبر ﷺ مانند تناسبات سایر پیکره‌ها انجام شده است. در نگاره ۶ و ۷ تناسبات نسبت سر به طول متعارف و دارای اندازه‌های معمول می‌باشند. در شمایل‌های ۹، ۱۰ و ۱۱ عصر صفوی، نگارگر صورت مبارک پیامبر ﷺ را با سربندی سفید پوشانیده و هاله‌ای به فرم شعله آتشین برگرد سر آورده و نسبت‌ها در حد متعارف ترسیم شده‌اند. در تمام ادوار تاریخ میانه ایران، رویکرد نگارگران در ترسیم شمایل‌ها آمیزه‌ای از تخیل و واقعیت است و این نشان از مهارت هنرمند در ترسیم فضاهای خیالی است.

در تحلیل ویژگی‌های ساختاری، در نگاره‌های ۱ و ۲ مربوط به دوران سلجوقی، دقت در ریزه کاری‌ها و جزئیات دیده نمی‌شود و از فضاسازی بسته استفاده شده است. در نگاره ۳ شمایل در قسمت یک‌چهارم از سمت چپ نگاره مصور شده و نگاره دارای فضایی بسته، ایستا و غیرقرینه هست. شمایل در نگاره ۴، در قسمت یک‌سوم سمت راست نگاره و در پوشش دارای جزئیات و نقوش تزئینی به نمایش گذاشته شده و فضاسازی فراخ و ترکیب‌بندی ایستا و غیرقرینه است. در نگاره ۵ مربوط به دوران ایلخانی، شمایل در قسمت یک‌سوم از سمت چپ نگاره و در قسمت بالای کادر

قرارگرفته و نوع رویکرد متافیزیکی، شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} بدون جزئیات و دارای فضاسازی فراخ و ترکیب‌بندی پویا و غیرقرینه است. در نگاره ۶ متعلق به دوران تیموری، شمایل در سمت راست و در قسمت یک‌سوم قرارگرفته و نوع رویکرد متافیزیکی و شمایل دارای جزئیات، فضاسازی بسته و ترکیب‌بندی ایستا و قرینه هست. شمایل در نگاره ۷ در سمت راست و در قسمت یک‌سوم قرارگرفته و نگارگر از نمایش جزئیات، فضاسازی بسته، ترکیب‌بندی غیرقرینه پویا بهره برده است. در نگاره ۸ شمایل در قسمت چپ و در قسمت یک‌سوم قرار دارد و دارای جزئیات، فضاسازی فراخ و ترکیب‌بندی غیرقرینه و پویا است. در نگاره ۹ و در عصر صفوی، شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} در مرکز و دارای جزئیات، فضاسازی فراخ و ترکیب‌بندی مارپیچ و غیرقرینه نقش بسته است. در نگاره ۱۰ شمایل پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم} در سمت راست و در قسمت یک‌سوم و دارای جزئیات می‌باشد و نگارگر از فضاسازی فراخ، پویا و پرتحرک و غیرقرینه استفاده نموده است. شمایل موجود در نگاره ۱۱ در قسمت یک‌سوم از سمت راست نگاره جای دارد و همراه با جزئیات، فضاسازی فراخ، ترکیب‌بندی پرتحرک و غیرقرینه می‌باشد (جدول ۲).

جدول شماره ۲ – تحلیل ویژگی‌های تصویری و ساختاری در شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ

مکاتب تاریخ میانه ایران

جدول شماره ۲ – تحلیل ویژگی‌های تصویری و ساختاری در شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ

مکاتب تاریخ میانه ایران

جدول شماره ۲ - تحلیل ویژگی‌های تصویری و ساختاری در شمایل نگاری پیامبر ﷺ

مکاتب تاریخ میانه ایران

(نگارندگان)

نتیجه

این پژوهش بر مبنای بررسی سیر تحول شمایل‌نگاری رسول خدا^{الله} در مکاتب نگارگری تاریخ میانه ایران استوار می‌باشد. در این راستا با تحلیل و تطبیق فرمی و ریخت‌شناسانه یازده شمایل نگاره ممتاز و منسوب به پیامبر^{الله} در دوره‌های درخشان نگارگری در تاریخ میانه ایران، این نتایج به دست آمده است:

- براساس مستندات موجود، عصر سلجوقی (مکتب قونیه) آغازگر شمایل‌نگاری پیامبر^{الله} است. این شمایل‌ها، بسیار ساده، با کمی پرداخت و توجه به جزئیات، دورگیری زمخت و بالندامهایی مورب می‌باشند. آنچه در این دوران حائز اهمیت است، علاوه بر بیانی ساده در ترسیم پیامبر^{الله} و اهمیت دادن به صحنه‌پردازی کلی و بیان واقعه داستان، ترسیم چهره پیامبر^{الله} از زاویه روپرتو است که احتمالاً ریشه در هنر بودائی داشته است. از نشانه‌های خاص این مکتب، عدم تقدس هاله دور سر است که کاربرد آن برای همه فیگورها بالاخص فیگورهای با نژاد عرب، عمومیت داشته و علاوه بر جنبه تزئینی آن، نقش مهمی در جداسازی پیکره از زمینه ایفا کرده است. از دیگر ویژگی‌های شمایل‌نگاری سلجوقی می‌توان به پیکرهای کوتاه با سرهای بزرگ، نوار باریک روی بازو یا لباس، کاربرد رنگ‌های تخت بدون سایه‌پردازی، فضاسازی بسته و پویا و نگاره‌هایی با دو پلان که شمایل پیامبر^{الله} در پلان دوم قرار گرفته، و ساختاری که ترکیبی از خطوط مستقیم و گاه منحنی است و بر جایگاه شمایل تأکید دارد، اشاره کرد.

- شمایل‌نگاری عصر ایلخانی (مکتب تبریز)، دارای تحولات بیشتری است. وفور تصویرسازی رسول خدا^{الله} بالاخص در نسخ جامع التواریخ نشان از آزادی عمل هنرمند در شمایل‌نگاری رسول خدا^{الله} داشته است. در این دوره قامت پیکرهای بلندتر شده و از بزرگی سر و فربگی اندام کاسته شده است. همچنین تا حدودی ریزه کاری انجام گرفته و الحالات عناصر تصویری چون نقش فرشتگان و هاله دور سر و همچنین افزایش فضای نگاره‌ها به چهار پلان معمول بوده، ولی همچنان فرم دایره طلایی مانند دوره سلجوقی در پشت سر تمامی افراد حاضر در نگاره مرسوم بوده است. رنگ‌ها تخت و بدون سایه‌پردازی است ولی تنوع رنگ در این دوره نسبت به دوره سلجوقیان بیشتر می‌باشد. تأکید ساختار هندسی نگاره‌های این دوره نیز بر جایگاه و محل قرارگیری شمایل پیامبر^{الله} است.

- عصر تیموری (مکاتب هرات و شیراز) با دوره‌های قبل تفاوت چشمگیری دارد. پیامبر^{الله} با هاله‌ای آتشین در پشت سر و نقابی بر چهره، از دیگران کاملاً تمایز شده و مانند نگارگری عصر

ایلخانی، پیکر از قامت بلند و تناسب بیشتری برخوردار است. پیکرها برخلاف دوره سلجوقی و مانند دوران ایلخانیان کاملاً صاف و عمود ترسیم شده‌اند. ارتباط شمایل‌ها با فضای معماری، بسیار پرکار و دارای نقوش هندسی متنوع و فضای داخلی مشهود است. در نگاره‌های این دوره فضا بر فرم شمایل غالب می‌باشد؛ به بیان دیگر، شمایل بخش کوچکی از فضای گسترده نگاره را تشکیل می‌دهد. در این عصر، همچنان نوع پوشش مانند دوره سلجوقی، ساده و یکنواخت است. رنگ لباس پیامبر ﷺ عموماً سبز است و به نظر می‌آید که این رنگ مختص به شخص ایشان بوده است. رنگ‌پردازی همچنان تخت و بدون سایه‌پردازی، با قلم‌گیری ظریفتر از دوران قبل است و ترکیب‌بندی همچنان غیرقرینه و ایستا و پرتحرک می‌باشد. ساختار هندسی نگاره‌ها بر مبنای خطوط منحنی استوار است و بر جایگاه پیامبر ﷺ تأکید دارد.

- عصر صفویه (مکاتب تبریز و شیراز)، اوج شکوفایی در پرداختن به شمایل پیامبر ﷺ است. از جمله ویژگی‌های شمایل‌نگاری این عصر، پیکرهایی با قامت بلند و سرهای متناسب و فرم آتشین شعله‌های پشت سر شمایل نیز بسیار بلندتر و دارای شاخه‌های متعددتر نسبت به دوران تیموری است. شمایل‌نگاری این دوران، به‌واسطه داشتن فرم آتش در پشت سر، نقاب بر روی صورت، شالی دور گردن و ظرافت و نقوش متنوع بر روی جامه، از ادوار پیشین کاملاً تمایز است. نگاره‌ها همچنان از سه یا چهار پلان تشکیل شده‌اند و دارای رنگ‌پردازی یکنواخت و بدون سایه و قلم‌گیری بسیار ظریف و خلق فضاهای پرنقش‌ونگار می‌باشند. در این دوران برخلاف دوران تیموری، برتری شمایل را نسبت به محیط نگاره شاهد هستیم؛ رنگ لباس پیامبر ﷺ که در دوره تیموری سبز انتخاب می‌شد، در بعضی از نگاره‌های صفوی نیز رعایت شده است. دو عصر تیموری و صفوی در ساختار، ویژگی‌های مشترکی دارند که عبارت‌اند از: ترکیب‌بندی‌های حلوونی و دایره‌وار که برای مفهوم حرکت معنوی شمایل به‌سوی حق و تعادل در اثر، به‌واسطه قرینه‌سازی صورت گرفته است. بارزترین ویژگی رنگ‌شناسی این شمایل‌ها، کاربرد رنگ‌های سرد و گرم، تیره و روشن، هارمونی و هماهنگی رنگی است که نگارگر آن را در تأکید بر مقام پیامبر ﷺ به نیکی بکار برد است. مهارتی که با پایان یافتن عصر تاریخ میانه ایران، در شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ به تدریج رنگ می‌بازد و از رونق می‌افتد.

منابع و مأخذ

۱. آتابای، بدربی، فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاحت‌نامه، روزنامه، جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی، تهران، کتابخانه سلطنتی، ۲۵۳۶.

۲. پاکباز، روین، نقاشی ایران از دیوار باز تا امروز، چ ۹، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۷۹.
۳. پی. واینر، فیلیپ، فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها، ترجمه جمعی از مترجمان، تهران، سعاد، ۱۳۸۵.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۵. سعیدی‌زاده، محمدجواد و سید رضی موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام^{صلی الله علیه و آله و سلم} تا قبل از دوره ایلخانی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ*، تهران، ۱۳۹۳، ص ۴۵ - ۳۷.
۶. شایسته‌فر، مهناز، «بررسی تأثیر سیره پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله و سلم} بر هنر نگارگری و معماری اسلامی»، دو *فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ش ۵، ص ۱۴۰ - ۱۱۹.
۷. شایسته‌فر، مهناز، «عنصر الوهیت در نگارگری تیموری»، *همایش هنر اسلامی*، ۱۳۸۲.
۸. شایسته‌فر، مهناز، هنر شیعی؛ عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتبه‌نگاری دوره تیموریان و صفويان، تهران، انتشارات مطالعات نشریه هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
۹. شیرازی، ماه منیر، «بررسی ویژگی‌های پیکره و شمایل‌نگاری بودا در دیوارنگاری و مجسمه‌های بودا در مشرق زمین»، *نشریه نقش ما*، ۱۳۹۱، دوره ۵، ش ۱۳، ص ۱۲۶ - ۱۱۳.
۱۰. شین‌دشتگل، هلنا، «چهره پیامبر اسلام^{صلی الله علیه و آله و سلم} در روند تصویرگری آیینی»، *روزنامه شرق*، ۲ اسفند ۱۳۸۴، ش ۷۰۳.
۱۱. شین‌دشتگل، هلنا، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تکاهی به پیکره‌نگاری *حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله و سلم}*، چ ۱، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹.
۱۲. صفا، ذیح‌الله، *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۳ و ۴، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
۱۳. عکاشه، ثروت، *نگارگری اسلامی*، ترجمه غلامرضا تهامی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۴. لمبن، آن، *تمدن و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه آژند، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶.
۱۵. یاسینی، سیده راضیه، «سیر تطور شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشییه»، دو *فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، تابستان ۱۳۹۵، دوره ۱۱، ش ۳۸، ص ۲۱ - ۵.
۱۶. یاسینی، سیده راضیه، *شمایل‌نگاری دینی در ایران و خرب از آغاز تا دوره معاصر*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۵.

17. Chester Beatty Library, a Catalogue of the Persian manuscripts and miniatures, volume III, M88. 221. 398BY. A. J. ARBERRY. B. W. ROBINSON. THE. J. V. S. WILKINSON.
18. Gruber, Christiane, "IMAGES", Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God. Ed. Adam Walker, Coeli Fitzpatrick. Santa Barbara, CA: ABC - CLIO, 2014, p. 287 – 294.
19. Ientz, T. & Lowry, G, Timur and the Princely vision, Persian art and ulture in the fifteenth century, Losangles and Washington D. c., 1989.
20. URL 1: <https://resources.aldaad.org> & <http://newsweek.com> (Gruber, Christiane (1/9/2015), The Koran Does Not Forbid Images of the Prophet, p. 1 – 9.
21. URL 2: <http://chesterbeatty.ie>